

FÖRTROLLANDE NATIONER

Varumarknad, folktro och nationalism i skandinavisk skönlitteratur 1830–1850

Anna Bohlin & Caroline Haux

Hyllningar till nationen i 1800-talslitteraturen ger intryck av att åkalla vår egen tids nationsbegrepp, men riktar sig i själva verket till något för oss främmande. Skapandet av gemensam kultur, historia och språk – konstruktioner som dagens nationalistiska partier återoppar för att legitimera politiska anspråk – fyllde delvis andra funktioner i det tidiga 1800-talets multikulturella och flerspråkiga ståndssamhällen.¹ Skandinavismen som bärande idé och nationens roll i en kristen utvecklingstanke är andra grundläggande aspekter som skiljer den tidens nationstanke från vår. Vad som utgjorde en nation, själva incitamentet till att formulera nationen, hade andra bevekelsegrunder. Syftet med projektet *Förtrollande nationer: varumarknad, folktro och nationalism i skandinavisk skönlitteratur 1830–1850* är att bidra till arbetet med att bryta upp vår tids nationalism inifrån nationalismens egen historia, att blottlägga nationen som något främmande. Detta främmande låter sig på ett särskilt sätt undersökas i skönlitteraturen.

Skönlitteratur var en viktig form för hur nationalism spreds och väckte känslor. Göticismen introducerade nationalismen i Sverige, men med 1830- och 1840-talens populära romanförfattare som Fredrika Bremer, Emilie Flygare-Carlén, Carl Jonas Love Almqvist,

Sophie von Knorring och Carl Anton Wetterbergh (Onkel Adam) fick kärleken till nationen fäste hos nya läsargrupper.² Herders idé om *Volksgeist* ställde litteraturen i centrum och många av det tidiga 1800-talets författare uppfattade att de hade ett nationellt uppdrag. Trots det har dessa författarskap inte studerats i ljuset av modern, kritisk nationsforskning. Exempelvis har de senaste decenniernas Bremerforskning lyft fram det feministiska engagemanget och den estetiska hållningen, men förbisett att Bremer också var pionjär för nationalismen. Den moderna nationalismforskningen om det tidiga 1800-talet, å sin sida, har sällan uppmärksammat skönlitteratur och ofta uteslutit kvinnor.³ Skönlitteraturen gav kvinnor tillträde till det offentliga samtal som förhandlade föreställningar om nationen, och nationella medborgerliga plikter och rättigheter kopplade till kön engagerade alla som deltog i debatten. Att analysera relationen mellan nation och genus är en viktig uppgift i projektet.

En undersökning av det tidiga 1800-talets nationalism i Sverige kan inte begränsas till det landområde som idag utgör svenskt territorium. Finländska nationaldiktare som J. L. Runeberg och Zacharias Topelius bidrog i lika hög grad till den svenska nationalismen, inte minst genom *Fänrik Ståls sägner* (1848) om

Finska kriget 1808–1809 då Sverige förlorade vad som uppfattades som den östra rikshalvan – ett motiv som redan tidigare behandlats i Sara Wacklins succéroman *Hundra minnen från Österbotten* (1844–1845).⁴ 1830-talet betraktas som det nationella genombrottet i Finland med publiceringen av *Kalevala* och samtidigt kom språkfrågan att bli en utgångspunkt för fennomanernas verksamhet. Runeberg, Topelius och Wacklin hörde alla till de svenskspråkiga författare som argumenterade för finskan, vilket också kommer till uttryck i deras författarskap.⁵ Runeberg och Topelius kom att i hög grad definiera föreställningen om finsk nationalitet, men var samtidigt lojala undersåtar i den ryske tsarens imperium – en ekvation som var fullt begriplig med det tidiga 1800-talets nationsbegrepp.⁶ Den finska nationalismen formulerades med andra ord i ett spänningsförhållande till den gemensamma historien med Sverige; den ger viktiga bidrag till och perspektiv på svensk nationalism.

Likaså måste den på flera sätt säregna norska nationalismen tas med i beräkningen; norska nationalistiska författare måste förhålla sig till den önskade personalunionen med Sverige (1814–1905). Det är inte möjligt att förstå 1800-talets nationalism i Norden utan att ta hänsyn till skandinavismen, ”den säregna form, nationalitetstanken antager i Norden”.⁷ Den skandinavistiska rörelsen argumenterade, med utgångspunkt i den fornordiska litteraturen som gemensamt arv, för att Skandinavien i själva verket var en nation. I Norge, som tillhört Danmark under flera århundranden och nu tvingats in i union med Sverige, framstod skandinavismen som en mindre lockande idé.⁸ Språkfrågan aktualiserades på ett tidigt stadium och nationalismen fick en politisk udd som den länge saknade i Sverige.⁹ Teologen och diktaren Henrik Wergeland framställs ofta som den norska nationalmytens grundare. Emellertid var hans opponent i nationsfrågan, poeten J. S. Welhaven, lika angelägen om

norsk nationalism, men i hans föreställning om nationen framhävdes de historiska banden till Danmark.¹⁰ Tillsammans med bland andra Hanna Winsnes, populär författare till både romaner, poesi och kokböcker, var de del av en debatt om nationens innebörd, som belyser inte bara norsk nationalism, utan även svensk.

Nationalism har alltid varit internationell – den rör sig över gränser, vilket blir särskilt tydligt i vårt material: flera av de författare från olika länder vi studerar hade kontakt med varandra. Den transnationella cirkulationen av nationalismens idéer är en utgångspunkt för projektet. Det stöder sig på den tradition av nationsforskning som i linje med Benedict Anderson, Ernest Gellner och Eric Hobsbawm förstår nationalstaten som en konsekvens av nationalism och som lokaliserar nationalismens födelse till franska revolutionen.¹¹ Mot denna tradition invänder andra forskare att element av nationalism återfinns under tidigare perioder, men enighet råder om att den moderna nationalismen som ideologi utvecklas först under 1800-talet.¹² När ståndssamhället nedmonterades blev nationalism ett sätt att omformulera de band som håller ihop en befolkning – nationalismen är modernitetens form för samhällelig gemenskap. Uppfattningen att statens grund är ett nationellt broderskap, ett slags kulturell utbytbarhet, har sin motsvarighet, menar Gellner, i hur kapitalismen bygger på arbetstagare som är lika – och därmed utbytbara – i utbildning, makt och konsumtion.¹³ Gellners förståelse av utbytbarhet i relation till nationalism är en teoretisk infallsvinkel för projektet, analysen av varuform och konsumtion en annan.

VARUMARKNAD, FOLKTRO OCH AFFEKTEKONOMI

En förutsättning för föreställningen om den svenska nationella gemenskapen är den konsumtionsrevolution som i Sverige inträffade från 1830-talet och som inbegrep etableringen av en litteraturmarknad.¹⁴ Hushållen övergav

alltmer egenproduktion och började konsumera samma slags varor; genom att konsumera samma varor och delta i konsumtionens ritualer skapade varumarknaden nationell gemenskap.¹⁵ Det gällde i särskilt hög grad tryckta produkter: tidningar och romaner likriktade språket, upprättade gemensamma referensramar, gemensam tid och nationell kommunikation.¹⁶ En viktig aspekt av detta är hur romaner beskrev materiell kultur kopplad till konsumtion: såväl generationsgränser, klass- och könsgrenser som regionala skillnader definierades och ett svenskt "sätt att leva" framträdde. Romanerna deltog därmed i den process genom vilken konsumtionsrevolutionen upprättade nya band mellan det civila samhället och staten, i formandet av nationell identitet.¹⁷ Förtrollande varor i litteraturen och litteraturen som en förtrollad vara är en vital del av 1800-talets nationalism.

Religion är en ofta förbisedd aspekt av nationalism. Skandinavien erbjuder här ett intressant särfall. Många av det tidiga 1800-talets västerländska tänkare förstod nationen som ett led i Guds plan med mänskligheten. Exempelvis hävdade Bremer, och flera med henne, ett högre syfte med koloniseringen av Amerika: världens olika nationer skulle mötas för att nationella särdrag skulle smälta samman till en högre mänsklighet.¹⁸ Olika varianter av denna liberalteologiska utvecklingstanke som tillmätte nationen transcendent mening förekom på många håll.¹⁹ Kristendomens centrala betydelse för att motivera nationalism komplicerades emellertid av skandinavismen. Konsekvensen av att lokalisera nationens rötter till den fornnordiska litteraturen var att nationen grundades i ett samhälle präglad av polyteism. Den fornnordiska myten måste infogas i den kristna utvecklingstanken, och detsamma gällde folkliga föreställningar om magiska krafter i naturen. Hos författare som Bremer och Topelius blir troll och häxor bärande berättelser om nationen, jämställda med Gustav Vasa respek-

tive ryska ockupationer. Nationen är grundad i – eller hotad av – förtrollning. Förhandlingen mellan dessa olika trossystem i skönlitteraturen är en viktig, men bortglömd nyckel till nationens innebörd.

Ytterligare en teoretisk infallsvinkel är Sara Ahmeds analys av hur nationalismens känslor produceras i en "affektekonomi". Hon analyserar hur nationen skapas genom en cirkulation av känslor, som fäster vid vissa symboler och vissa kroppar, vilket ökar känslornas intensitet och därmed fungerar som ett slags kapital.²⁰ Ahmed lyfter fram hur kärlek, rädsla och hat genererar dagens nationalism, men dessa känslor fäster vid delvis andra symboler och kroppar i vårt undersökningsmaterial. Benedict Anderson tillmätte den realistiska romanen en central betydelse för nationens "föreställda gemenskap", men de melodramatiska och gotiska element som spränger realismens gränser i tidens skönlitteratur väcker känslor och synliggör andra betydelse av föreställningen om nationen. Vi vill studera hur affektekonomin får delvis andra funktioner under 1800-talets första hälft än i den samtid Ahmed analyserar. Förtrollningen sattes i rörelse med andra insatser och var kopplad till konsumtionsvarans förtrollande effekt och naturens magiska krafter.

De frågeställningar projektet utgår ifrån är därför: vad innebär nationen i skandinavisk skönlitteratur mellan 1830 till 1850? Vad skiljer och vad förenar nationstanken hos norska, svenska och finska författare? Hur relateras kristendom, fornnordisk myt och folktro till föreställningen om nationen? Hur kopplas en framväxande kapitalistisk varumarknad till nationellt medvetande? Hur förstås medborgarskap i relation till genus och hur genuskodas bidraget till nationen? Hur gestaltas spänningen mellan individ och nation? Hur skapar skönlitteraturen en nationell känslöekonomi?

Projektet *Förtrollande nationer* avser att med fokus på konsumtionsmönster och trosupfattningar ge ett bidrag, inte bara till forskning

om svensk nationalism och nordisk litteraturhistorieskrivning, utan också till internationell forskning om nation och litteratur under 1800-talets första hälft. Det lyfter fram ett centralt material som inte tidigare analyserats inom ramen för nationsforskning och fäster uppmärksamheten vid melodramatiska och

gotiska inslag, som nationsforskningen hittills inte ägnat något större utrymme. Projektet är också ett bidrag till den offentliga debatt som vill motverka dagens nationalism och visa hur nationalismens historia gör nationalismen främmande.

Forskningsprojektet *Förtrollande nationer: varumärknad, folketro och nationalism i skandinavisk skönlitteratur 1830–1850* är finansierat av Riksbankens Jubileumsfond fr.o.m. 2016.

1. Om dagens nationalistiska ideologier se t.ex. Henrik Arnstad, *Ålskade fascism. De svartbruna rörelsernas ideologi och historia*, Stockholm: Norstedts, 2013.
2. Om Götiska förbundet och nationalism se bl.a. Ingmar Stenroth, *Romantikens nationalism: Essayer*, Göteborg: Citytidningen CT, 2011.
3. Den internationella historiska nationsforskningen har den senaste tiden växt explosionsartat och fältet domineras av komparativ forskning och samarbeten i stora forskargrupper. Ett viktigt projekt om nationell historiografi har letts av historikern Stefan Berger, *Representations of the Past: The Writing of National Histories in 19th and 20th Century Europe* (2003–2008), vilket har resulterat i ett flertal antologier, bl.a. Stefan Berger & Chris Lorenz (red.), *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 2008. Ett annat exempel undersöker folklöre i ett stort antal huvudsakligen västeuropeiska länder, Timothy Baycroft & David Hopkin (red.), *Folklöre and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, Leiden & Boston: Brill, 2012. I Sverige har idéhistorikern Sverker Sörlin varit en drivande kraft, men skönlitteraturen saknas i stort sett i exempelvis Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den globala nationalismen*, Stockholm: SNS Förlag, 2006. Detsamma gäller Sten Dahlstedt & Sven-Eric Liedman, *Nationalismens logik: Nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900*, Stockholm: Natur och Kultur, 1996. Skönlitteraturen saknas också i antologier om genus och nation som Ida Blom, Karen Hagemann & Catherine Hall (red.), *Gendered Nations: Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Oxford & New York: Berg, 2000; Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh (red.), *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*, Manchester: Manchester University Press, 2004. Detsamma gäller Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation*, London, Thousand Oaks & New Delhi: Sage Publications, 1997; George L. Mosse, *Confronting the Nation: Jewish and Western Nationalism*, Hanover: University Press of New England, 1993. Emellertid visar ett stort forskningsprojekt, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009–2013) på växande intresse för skönlitteratur, genus och nationalism under 1800-talet. I den första volymen deltar Jenny Bergenmar med en artikel som i första hand behandlar Lagerlöf, men också lyfter fram Bremers *Hertha* (1856). Jenny Bergenmar, ”Selma Lagerlöf, Fredrika Bremer and Women as Nation Builders”, i Amelia Sanz, Francesca Scott & Suzan van Dijk (red.), *Women Telling Nations*, New York: Rodopi, 2014, s. 227–245. En tidig studie som undersöker nation och litteratur ur ett postkolonialt perspektiv är Homi K. Bhabha (red.), *Nation and Narration*, London & New York: Routledge, 1990.
4. Om svenska läsarreaktioner på *Fänrik Ståls sägner* se bl.a. Billy Ehn, Jonas Frykman &

- Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige: Det nationellas förvandlingar*, Stockholm: Natur och Kultur, 1993.
5. Matti Klinge, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, övers. Nils Erik Forsgård, Stockholm: Bokförlaget Atlantis, & Helsingfors: Södertström & Co, 2000; Matti Klinge, *Den politiske Runeberg*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis, & Helsingfors: Södertström & Co, 2004; Riitta Viitala-Lehti, ”Adjektivbruket i Hundrade minnen från Österbotten”, i Taina Pitkänen-Koli (red.), *Sara Wacklin och ”Hundrade minnen från Österbotten”: Stilistiska iakttagelser ur traditionell och kvinnovetenskaplig synpunkt*, Uleåborg: Institutionen för nordiska språk vid Uleåborgs universitet, 1989.
 6. Klinge 2000; Klinge 2004.
 7. Clausen citerad hos Kari Haarder Ekman, *”Mitt hems gränser vidgades”: En studie i den kulturella skandinavismen under 1800-talet*, diss. Stockholm, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2010, s. 39f. Se även Magdalena Hillström & Hanne Sanders (red.), *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, Centrum för Öresundsstudier, Stockholm & Göteborg: Makadam förlag, 2014.
 8. Dag Thorkildsen, ”For Norge, kjempers fødeland” – norsk nasjonalisme, skandinavisme og demokrati i det 19. Århundre”, i Ingemar Brohed (red.), *Kyrka och nationalism i Norden: Nationalism och Skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet*, Lund: Lund University Press, 1989.
 9. Hanna Enefalk, En patriotisk drömvärld: Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet, diss. Uppsala: Acta universitatis Upsaliensis, 2008; Peter Aronsson, Narve Fulås, Peretti Haapala & Bernhard Eric Jensen, ”Nordic National Histories”, i Stefan Berger & Chris Lorenz, *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 256–282.
 10. Anne-Lise Seip, *Demringstid: Johan Sebastian Welhaven og nasjonen*, Oslo: Aschehoug, 2007.
 11. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London & New York: Verso, 1983; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, London: Blackwell Publishers, 1983; E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1990.
 12. Se t.ex. Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 27, Uppsala, 2002.
 13. Gellner 1983.
 14. Gunnel Furuland, *Romanen som vardagsvara: Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*, diss. Uppsala, Stockholm: Förlaget LaGun, 2007; Åsa Arping, *”Hvad gør væl namnet?” Anonymitet och varumärkesbyggande i svensk litteraturkritik 1820–1850*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2013.
 15. Gellner 1983; Ehn, Frykman & Löfgren 1993.
 16. Anderson 1983; Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*, diss. Lund, Lund Academic Press, 2002.
 17. Emanuela Scarpellini, *Material Nation, a Consumers History of Modern Italy*, övers. Daphne Hughes & Andrew Newton, Oxford: Oxford University Press, 2011; Lori Merish, *Sentimental Materialism. Gender, Commodity Culture, and Nineteenth-Century American Literature*, Durham: Durham University Press, 2000; Jackson Lears, *Fables of Abundance: A Cultural History of Advertising in America*, New York: Basic Books, 1994. Se även Caroline Haux, ”Föreläsens ekonomi. Om konsumtion i Fredrika Bremer Hamillens H*** och Carl Jonas Love Almqvists Araminta May”, i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2014:3–4, s. 17–25.
 18. Anna Bohlin, ”Fredrika Bremer’s Concept of the Nation During her American Journey”, i *Ideas in History* vol. 7 2013:1–2, s. 43–70.
 19. Se bl.a. Thorkildsen 1998; Klinge 2000.
 20. Sara Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion*, Edinburgh: Edinburgh University Press, [2014] 2014.